

УДК 7.04:271.2-523.47(477.8)“17/18”

Олена Бакович

Сюжет “Тайна вечеря” у іконостасах церков Східного Опілля другої половини XVIII – середини XIX ст. Художні та іконографічні особливості

Зроблено детальний аналіз сюжету “Тайна вечеря”, що є однією із композицій, яка входить у структуру іконостаса та зображає Таїнство Євхаристії. Для дослідження обрано іконостаси церков Східного Опілля другої половини XVIII – середини XIX ст. З’ясовано, що ікони розглянутого сюжету мають обов’язкові та додаткові складові елементи. Обов’язковими, що несуть основне змістове навантаження, є зображення 12 апостолів та Ісуса Христа (в центрі композиції) сидячими навколо столу, чаша та хліб на столі. Виявлено, що розташування апостолів не є сталим, за винятком Івана та Петра (біля Христа), Юди (з краю столу). До додаткових елементів зараховуємо предмети сервірування столу (тарілки, ножі, виделки, склянки, горнятка, зображення риби), елементи архітектури на задньому плані, портьєри, лампади. Визначено, що розвивалося два типи зображень сюжету “Тайна вечеря”: перший – зі збереженням національних традицій іконопису попередніх століть (трактування постатей, насичений колорит, лаконізм композиції), та другий – у якому бачимо нові тенденції, що сформувалися під впливом західноєвропейського живопису (складні ракурси постатей, світлий пастельний колорит, насиченість деталями).

Ключові слова: ікона, іконографія, колорит, композиція, сюжет “Тайна вечеря”, художні особливості, трактування

Olena Bakovych

“The Last Supper” plot in the iconostases of the Eastern Opillia churches of the second half of the 18th - the middle of the 19th century. Artistic and iconographic features

A detailed analysis of the theme of “The Last Supper”, which is one of the compositions included in the structure of the iconostasis and depicts the sacrament of the Eucharist, is made. For the study the iconostases of the churches of the Eastern Opillia of the second half of the 18th – the middle of the 19th century were selected. It is stated that the icons of the plot have the mandatory and additional

2.1. Малярство. Іконографія

constituent elements. The mandatory one, the one with the main message, is the image of the 12 apostles and Jesus Christ (in the center of the composition) sitting around the table, a bowl and bread on the table. It is found that the location of the apostles is not permanent, with the exception of John and Peter (near Christ), Judas (sitting from the edge of the table). Additional items include tableware items (plates, knives, plugs, glasses, pots, fish images), elements of architecture in the background, curtains, lamps. It was determined that two types of images of the “The Last Supper” plot developed: the first one preserves the national traditions of iconography of previous centuries (interpretation of figures, saturated color, laconicism of composition), and the second, in which we see new tendencies formed under the influence of Western European painting (complex angles of figures, light pastel colors, lots of details).

Keywords: icon, iconography, coloration, composition, the plot “The Last Supper”, artistic features, interpretation

У сакральних творах кожен сюжет має свої іконографічні та художні особливості, що відображають розвиток мистецтва сучасного пам’ятці періоду. В храмі вони поєднані у цілісну змістову та стилістично єдину композицію – іконостас. Дослідженням українського іконостаса упродовж останніх десятиліть активно займаються вітчизняні мистецтвознавці, зокрема інформативними та вагомими є праці М. Драгана, І. Свенціцького, П. Жолтовського, Г. Логвина, Л. Міляєвої, І. Грабаря та інших. Проте, в цих дослідженнях недостатньо уваги приділено вивченню особливості виконання окремих ярусів іконостасів, зокрема періоду другої половини XVIII – середини XIX ст. у церквах Східного Опілля. Головним чином, мало уваги приділено дослідженню іконостасів згаданого регіону початку – середини XIX ст. Тому актуальним є розгляд таких пам’яток як єдиного комплексу, а також іконографічних та мистецьких особливостей окремих сюжетів ікон з ярусів іконостаса.

Мета дослідження – розглянути та проаналізувати іконографічні та художні особливості сюжету “Тайна вечеря” в іконостасах церков Східного Опілля другої половини XVIII – середини XIX ст.

Композиція “Тайна вечеря” зображає останню вечерю Ісуса Христа з учнями-апостолами напередодні страстей, на якій він

Іл. 1. Ікона “Тайна вечеря”. Іконостас церкви св. Миколая, кінець XVIII ст. с. Гиновичі, Бережанський р-н, Тернопільська обл. (фото автора, 2013 р.)

Іл. 2. Ікона “Тайна вечеря”. Іконостас церкви Преображення Господнього, 1853 р. с. Підгір'я, Золочівський р-н, Львівська обл. (фото автора, 2013 р.)

запровадив Таїнство Євхаристії (Мт. 26:17–29). Відбулася вона у Великий Четвер у Сіонській світлиці. Десять із присутніх на Тайній вечері апостолів пізніше прийняли мученицьку смерть (іл. 1–2). Апостол Лука досить детально описує встановлення Тайни Євхаристії (Лк. 22.14–20).

Сюжет “Тайна вечеря” з кінця XVI ст. входить у структуру українського іконостаса [1]. Він є відображенням тієї Тайни, яка відбувається у вівтарі щоразу під час Божественної Літургії. Згодом

2.1. Малярство. Іконографія

цей мотив витісняє з іконостаса сюжет “Спас Нерукотворний”, хоча зустрічаємо варіанти використання обох цих ікон, що є характерним для повних іконостасів (суцільна стіна) другої половини XVIII – середини XIX ст. у храмах Східного Опілля.

Для пам’яток другої половини XVIII – середини XIX ст. Східного Опілля властивим є відтворення “Тайної вечері” самостійно, без інших сюжетів. У давніх іконостасах його могли поєднувати із зображенням мотиву “Омивання ніг апостолам”, який теж було встановлено на Тайній вечері (Ів. 13.2–11).

Традиційно ікона із сюжетом “Тайна вечеря” розташована у центрі празникового ярусу. Проте, варто зазначити, що не усі іконостаси розглянутого періоду церков Східного Опілля мають празниковий ярус, що є їхньою характерною особливістю. У залежності від конструктивної побудови іконостаса, якщо він є низьким одноярусним, то ікона “Тайна вечеря” може знаходитись безпосередньо над царськими вратами, як окремих ярус і завершальна ікона його композиції. Можливий також варіант її розташування в іншому ярусі – прикладом є іконостас церкви Різдва Пресвятої Богородиці у с. Новосілка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. (живопис іконостаса виконаний в 1770-х рр. майстром розписів згаданого храму та іконостаса церкви Св. Миколая у с. Кальне Козівського р-ну Тернопільської обл.), у якому празниковий ярус відсутній, тому розглянута ікона розташована у нижній частині апостольського ярусу (під центральною його іконою – “Христос Архієрей”), над царськими вратами.

Для іконостасів середини XIX ст. можливий варіант конструкції з іконою “Спас Нерукотворний” та, розташованою під нею, “Тайною вечерєю” (іконостас 1853 р. церкви Преображення Господнього, с. Підгір’я, Золочівський р-н, Львівська обл.).

Такі сюжети здебільшого розміщені у горизонтально видовжених композиціях, обрамлення може бути прямолінійне прямокутної форми (церква Преображення Господнього, с. Підгір’я; церква

Вмч. Дмитрія, с. Ремезівці (іконостас середини XIX ст.) Золочівського р-ну Львівської обл.) чи в асиметричних обрамленнях, що можуть складатися з рокайлів (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка). Прямолінійні обрамлення розглянутого сюжету більш характерні для іконостасів церков Східного Опілля першої половини – середини XIX ст.

Ікона “Тайна вечеря” є багатофігурною композицією та традиційно складається із зображення Ісуса Христа та 12 апостолів, що сидять навколо столу. Ось які настанови щодо зображення цього сюжету подає Єрмінія: “В будинку за трапезою, на якій поставлені хліби, тарелі з їжею, посудина з вином і чаша, Христос сидить з апостолами; з лівого боку Іоан, що припав до Його грудей, а з правого – Юда, котрий простягає руку до тарелі та дивиться на Христа” [2, с. 102].

У центрі композиції завжди зображений Христос. Він благословляє однією рукою, у другій тримає хліб. Найбільш поширеним є варіант, коли Христос благословляє правицею, тримаючи хліб у лівій руці (церква Св. Миколая (іконостас кінця XVIII ст.), с. Гиновичі Бережанського р-ну; церква Преображення Господнього, с. Підгір’я; церква Введення в храм Пресвятої Богородиці, с. Рекшин Бережанського р-ну Тернопільської обл. (перенесена з с. Вербів Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Трапляються й інші варіанти відтворення жестів рук, а саме: коли у правиці Він тримає хліб, а лівою рукою благословляє (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка), або ж благословляє правицею, ховаючи ліву руку за спиною апостола Івана, котрий припадає до Його грудей (церква Вмч. Дмитрія, с. Ремезівці).

Щодо розташування апостолів, то варто зазначити, що воно не є сталим. Найближче до Христа зображений улюблений і наймолодший з апостолів – Іван, з іншого боку – Петро. Св. Іван показаний молодим безбородим юнаком. Часто він змальований нахиленим у бік Спасителя (церква Преображення Господнього, с. Підгір’я), або з покладеною на груди Учителя головою (церква

2.1. Малярство. Іконографія

Вмч. Димитрія, с. Ремезівці), чи зверненим до Христа зі складеними на грудях руками (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка). Апостол переважно зображений по ліву руку Христа, хоч може бути і по Його правіці (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка). Св. Петра розміщують здебільшого по праву руку Спасителя (залежно від розташування апостола Івана). Зображають його згідно традиційної іконографії: з сивим кучерявим волоссям, круглою короткою бородою. У західноєвропейському живописі в сюжеті “Тайна вечеря” Петро може тримати у руці ніж, що є символом меча, яким він, кількома годинами пізніше, на Оливній горі, під час арешту Христа, вдарить Малха – слугу первосвященника (Ів. 18.10). Для ікон Східного Опілля розглянутого періоду зображення апостола Петра у композиції “Тайна вечеря” з ножем – не характерні.

Ще одним із найбільш впізнаваних і найлегше ідентифікованих є апостол Юда Іскаріот. Він може бути зображеним крайнім по ліву руку Христа (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка; церква Введення в храм Пресвятої Богородиці, с. Рекшин; церква Вмч. Димитрія, с. Ремезівці), а рідше – праворуч (церква Преображення Господнього, с. Підгір’я). Юда переважно відображений у профіль. На іконі у церкві Різдва Пресвятої Богородиці (с. Новосілка) майстер зобразив його зі спини, що інколи зустрічаємо ще на початку XVIII ст. (ікона “Тайна вечеря” 1698–1705 рр. Іова Кондзелевича з Богородчанського іконостаса), а також серед майстрів Східного Опілля другої половини XVIII – середини XIX ст. Він єдиний з апостолів котрого у таких композиціях зображають з атрибутом – калиткою з грошима у руці (церква Вмч. Димитрія, с. Ремезівці). Гаманець має символічне значення, адже Юда продав Ісуса Христа за 30 срібняків, а також у Євангелії апостол Іван описує, що на Тайній вечері при собі Юда мав скарбничку (Ів. 14.29). На іконі “Тайна вечеря” у церкві Преображення Господнього в с. Підгір’я майстер зобразив Юду, котрий встав з-за столу і тягнеться до Христа, а на столі біля нього лежить

калитка з грошима (проте, цей атрибут не є обов'язковим у таких композиціях). Юду зображають як чоловіка зрілих літ з темним волоссям і, переважно, гостроконечною бородою.

Ці три апостоли мають найбільш стале місце розташування у композиціях “Тайна вечеря” і їх найлегше ідентифікувати. Зображення інших не є чітко визначені й більш довільні. Апостолів ми розрізняємо за характерною для них іконографією.

На іконах “Тайна вечеря” розглянутого періоду з німбом бачимо лише Христа. Часто німб трактується як сяйво навколо Його голови. Таке плумачення зустрічаємо також у гравюрах [3, с. 107]. Якщо раніше у таких композиціях апостолів зображали з німбами, то Юду – без цього символу святості. Також без німба Юда у західноєвропейському мистецтві (Х. Серра, А. дель Кастаньо), або з чорним ореолом (К. Росселі).

В українському іконописі до другої половини XVIII ст. в сюжеті “Тайна вечеря” традиційним було зображати апостолів у три чверті, а Христа у фас, рідше – три чверті також. Але у другій половині XVIII ст. майстри Східного Опілля сміливо використовують у композиціях складні ракурси постатей, у профіль зображають не лише Юду, що було типовим до цього періоду, а й інших апостолів. Раніше у профіль майстри іконописці зображали негативних персонажів, а починаючи з XVIII ст. таке трактування може бути використане практично для будь-якої постаті. Трапляються варіанти зображення зі спини. Як уже згадувалось, на іконі “Тайна вечеря”, в іконостасі церкви Різдва Пресвятої Богородиці (с. Новосілка) Юда намальований зі спини. На цій іконі лише Христос зображений у фас, троє з апостолів – у три чверті, Юда – спиною до глядача та з потилиці, а решта – у профіль. Тенденція збільшення кількості постатей у профіль зберігається в іконописі Східного Опілля до середини XIX ст. (у церкві Преображення Господнього с. Підгір'я – три апостоли у профіль).

Вплинула на розвиток композиції сюжету “Тайна вечеря” книжкова графіка – гравюри. На розглянутій території в храмах

2.1. Малярство. Іконографія

користувались переважно Богослужбовими книгами друкарень Почаївського та Унівського василіанських монастирів. Зображення мотиву “Тайна вечеря” бачимо на титульному аркуші Тріоді Цвітної 1768 р. [3, с.84], Акафістів 1798 р. [3, с. 107] та заставках [3, с. 227]. Майстри графіки відображають апостолів у профіль, зі спини, різним є порядок їх розташування.

Ще одним “новим” типовим композиційним елементом у сюжетах “Тайна вечеря” церковних іконостасів Східного Опілля другої половини XVIII – середині XIX ст. є обрамлення країв композиції портьерою. Вона немов завіса, що відкриває перед нами зображену подію. Портьера може бути синього (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка) або червоного (церква Вмч. Димитрія, с. Ремезівці) кольору. Також, як пластичний декор в іконостасах і пристінних вівтарях, різьблені портьери використовують у храмах Східного Опілля розглянутого періоду.

До композиції ікон “Тайна вечеря” можуть додавати елементи інтер’єру, такі як двері та вікна на задньому плані (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка), що є прикладом західноєвропейських мистецьких впливів на іконопис розглянутого періоду.

Варто зауважити, що є два варіанти зображення одягу апостолів. Один із них – коли апостоли постають у традиційному для попередніх періодів одязі – гіматії та хітоні. Інший, що сформувався під впливом світського західноєвропейського живопису та використовується в іконописі Східного Опілля – одяг апостолів як у селян XVIII–XIX ст.: свити із комірцями та гудзиками, підперезані вони тоненькими поясками, накидки (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка; церква Вмч. Димитрія, с. Ремезівці).

Центром композиції “Тайна вечеря” навколо якого зображений Христос з апостолами є стіл. Накритий він білим обрусом без вишивки, може бути по низу з білими тороками (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка) або червоною тонкою декоративною облямівкою. Часто на таких іконах низу скатертини не

видно, він може виходити на край композиції. Зазвичай на обрусі майстри малюють провислі півкруглі складки (церква Св. Миколая, с. Гиновичі), рідше складки вертикальні (церква Введення в храм Пресвятої Богородиці, с. Рекшин).

Цікаве зображення сервірування столу. Традиційним і обов'язковим на столі є хліб і чаша перед Ісусом Христом. Інколи малюють також тарілку чи ніж (церква Різдва Пресвятої Богородиці, с. Новосілка; церква Преображення Господнього, с. Підгір'я). На тарілці можуть бути дві рибини (церква Введення в храм Пресвятої Богородиці, с. Рекшин) – символ християнства. Зображення риби у композиції “Тайна вечеря зустрічаємо ще з часів раннього християнства. Для іконопису другої половини XVIII – середини XIX ст. цей елемент не є поширеним і трапляється зрідка. Місце чаші на столі чітко усталене і незмінне – перед Христом. Інші елементи сервірування не є обов'язковими. Навпроти апостолів можуть бути тарілки та столове приладдя, таке як виделки та ножі (церква Введення в храм Пресвятої Богородиці, с. Рекшин). Сервірування на таких іконах є різне, це той елемент композиції (окрім зображення чаші та хліба), який майстри виконували на власний розсуд. Навпроти апостолів можуть бути склянки (церква Св. Миколая, с. Гиновичі) або горнятка з ручками (церква Преображення Господнього, с. Підгір'я).

Тло ікон “Тайна вечеря” переважно однотонне, нейтрального кольору, проте, можливі зображення архітектурних елементів. Якщо людські постаті виконані анатомічно правильно, то архітектурні елементи намальовані з використанням оберненої перспективи. Прикладом є ікона у церкві Різдва Пресвятої Богородиці (с. Новосілка). На задньому плані з лівого боку композиції бачимо вікно з перегородками, праворуч – відчинені двері.

Ще одним символічним елементом може бути зображення світла. На вище розглянутій іконі з с. Новосілки у центрі композиції вгорі ікони відображена лампада, що горить. Світло тут має особливу символіку і значення. Христос є Світлом від Світу,

2.1. Малярство. Іконографія

Світлом істини. На літургії наперед освячених дарів – священник благословляє людей словами “Світло Христове просвітлює всіх”. Світильники символізують ту духовну висоту завдяки якій сяйво віри світить в домі всьому світові. Світло потрапляє на предмети та людей, охоплює все, до чого торкається.

Кожна композиція “Тайна вечеря” колористично та стилістично виконана у гармонії з іконостасом частиною якого вона є. Майстри не використовують різких темних контурів, уникають чорного. Пам’ятки другої половини XVIII ст. виконані у більш насиченій кольоровій гамі, на загал є досить темні та контрастні. Темні підклади та тіні підсилюють яскраві площини червоного та синього. Майстри не використовують різкої темної графіки, моделювання площин плавне, без різких графічних рішень. Опрацюванню ликів та рук приділено багато уваги, кожен образ є іншим і показаний інший характер кожного з апостолів. Майстри використовують світло-тіньове моделювання тіла, світлий санкір та охристо-рожеві висвітлення, часто ставлять червоні рум’яна на щоках, що оживляють лики. Кольоровий і тональний контраст створює настрій містичності й таємничості зображуваної події.

Натомість у іконописі розглянутого регіону початку – середини XIX ст. використовують велику палітру відтінків сірого та пастельні кольори, на загал світлі композиції виконані у сіро-сріблястій гамі з кольоровими акцентами червоного чи жовтого. Характерне м’яке пластичне світло, тіньове моделювання, без різких переходів, світло на одязі часто розбілене. Переважно овальної форми лики з світлим санкіром та рожевими висвітленнями. Не характерна контурність та графічність. Така світла і тонально стримана гама, плавне моделювання площин створює враження легкості, ненав’язливості та спокою.

Можемо зробити висновок, що для іконостасів другої половини XVIII – середини XIX ст. характерними є два типи зображень “Тайна вечеря”.

Перший, традиційніший, зберігає особливості XVII–XVIII ст. – апостоли зображені у звичному (хітон та гіматій) одязі, розвернуті до Христа у три чверті, без додаткових композиційних елементів на столі чи на задньому плані. Щодо кольорового рішення цей варіант зображень більш насичений, майстри використовують відкриті кольори, зокрема, червоний та синій, що є домінуючими.

Другий тип, що встановився у другій половині XVIII ст. та набув поширення на початку – середині XIX ст. – з введенням складних ракурсів постатей, зображенням апостолів у профіль та зі спини, предметами сервірування столу, портьєрою, елементами на задньому плані. Учні Христа зображені у традиційному для селян XVIII–XIX ст. одязі – свиті та накидці, аналогічно до зображень апостолів у апостольському ярусі. Колорит таких композицій стриманий, світлий, на загал сірий. Переважають відтінки сірого та пастельні кольори, можуть бути окремі кольорові акценти у вигляді жовтих або червоних площин. Такі зображення є більш новаційними і містять нововведення, котрі входять в іконопис під впливом західноєвропейського мистецтва.

Обидва ці типи зображень розвиваються паралельно, аналогічно тому, як і майстри одночасно використовують традиційні для попередніх століть побудови іконостасних конструкцій так і нові, багатші на додаткові елементи композиції, що входять в іконопис під впливом західноєвропейського живопису.

1. Зілінко Р. Формування і структура українського іконостаса. URL: https://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/interior/ikonostas.

2. Ерминия, или Наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфитом, 1701–1755 год / пер. еп. Порфирия (Успенского). Киев, 1868. Переизд.: Москва: Издательство Свято-Владимирского Братства, 1993. 238 с.

3. Бочковська В. Г., Хауха Л. В., Адамович В. А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 359 с.